

УДК 903 (477)“6383”

ЯК ВОЮВАЛИ СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ - ПІШИМИ АБО ВЕРХИ?

Олена ФІАЛКО (Київ)

Античні джерела свідчать, що амазонки були прекрасними вершницями. Проте археологічні дані вступають в деяке протиріччя з античними свідченнями. Кінська вузда представлена одиничними знахідками в могилах амазонок. Цікаво, що ці могили локалізовані головним чином на терені Лісостепового регіону. Правдоподібно, амазонки входили в загони скіфської кавалерії, що були на службі у представників місцевої еліти.

Ключові слова: амазонки, коні, вершниці, скіфи, Північне Причорномор'я.

Античные источники свидетельствуют, что амазонки были прекрасными наездницами. Однако археологические данные вступают в некоторое противоречие с античными свидетельствами. Конская узда представлена единичными находками в могилах амазонок. Причем эти могилы расположены главным образом на территории Лесостепного региона. Вероятно, амазонки входили в отряды скифской кавалерии, бывшие на службе у представителей местной элиты.

Ключевые слова: амазонки, кони, наездницы, скифы, Северное Причерноморье.

Ancient sources suggest that the Amazons were excellent horsewoman. However, archaeological data come into some conflict with the ancient evidence. Horse bridle were represented by isolated finds in the graves of Amazons. It is interesting that these graves are located mainly in the forest-steppe region. Probably, the Amazons were among the fighters of the Scythian cavalry troops who were employed by the local elite.

Key words: the Amazons, the horses, horsewoman, Scythians, Northern Black Sea region.

Тема скіфських амазонок вже давно приваблює дослідників. Вивчення її йде в декількох напрямках – лінгвістичному і літературному, мистецтвознавчому та археологічному. Останнє з них є найменш розробленим. Інтерес до теми відновився в останні десятиліття завдяки накопиченню великого за обсягом археологічного матеріалу, який дозволяє робити узагальнення на широкому географічному та хронологічному тлі. Незважаючи на розробку ряду аспектів (різних категорій матеріального комплексу, статевовікових даних, соціального ранжирування та ін.), ще залишаються питання, які потребують відповідей. Серед таких, наприклад, питання про те, як воювали скіфянки – верхи на конях або пішими. Власне пошуку відповіді саме на це питання і присвячена запропонована стаття.

Амазонки - феєричні персонажі дивовижних легенд і міфів Стародавньої Греції. Вони згадувалися багатьма античними авторами, що торкалися певних історичних подій, пов'язаних з різними місцевостями, в тому числі і з Північним Причорномор'ям. Перша вельми докладна розповідь про жінок – чоловіковбивць належить знаменитому історикові Геродоту. В одній зі своїх книжок він повідав звідки і як з'явилися амазонки в Припонтійських степах, хто були їх сусіди, який їхній спосіб життя і зовнішній вигляд, куди і з ким вирушила більшість войовничих жінок згодом (Геродот, IV, 110 – 117). Пізніше інші автори (Гіппократ, Лисий, Палефат, Страбон, Діодор Сицилійський, Помпей Трог, Плутарх та ін.) переказували відомості свого попередника або ділилися власними враженнями про статних красунь, спосіб життя і заняття яких кардинальним чином відрізнялися від звичних занять гречанок і представниць інших етносів.

В результаті склалося цілком визначене і стійке уявлення про амазонок. Ці жінки були натренованими, сильними, витривалими і спритними. Крім того, особливо підкреслювалося їхня краса, високий зріст і стрункість. Так Олександр Македонський в листі матері Олімпіаді писав, що амазоніди, значно переважаючи ростом інших жінок, відрізняються красою і здоров'ям, кмітливістю й дотепністю (Каллісфен, III, 27). Не менш захоплено відгукувався про амазонок і Діодор Сицилійський, який спеціально відзначав у своїй праці "Історична бібліотека" відмінну силу, розум, військові таланти і красу цих жінок (Діодор, II, 44, 45; XVII, 77, 2). Амазонки носили костюм нічим не відмінний від чоловічого (скіфського) (Геродот, IV, 116), зручний для рухливого способу життя. Із захисного обладунку амазонки одягали лише пояс (як це впливає з міфологічного сюжету, пов'язаного з Гераклом та царицею Іполитою) і невеликі легкі щити у формі півмісяця. Страбон, крім іншого, додає, що зі шкір диких звірів амазонки виготовляли собі шоломи, плащі та пояси (Страбон, XI, V, 1). Войовниці прекрасно володіли зброєю, особливо луком зі стрілами, бойовою сокирою, списом і арканом (Піндар. Немейські оди. III, 38; Страбон, XI, 5.1) *і конем*.

За словами Помпонія Мели, наведеними в "Землеописі", амазонки "...займаються тими ж справами, що і чоловіки, і навіть не звільняються від військової служби. Чоловіки служать у піхоті і в битві метають стріли, а жінки вступають у *кінні сутички* і борються не залізною зброєю, а кидають на ворогів аркани і нищать їх затягуванням" (Помпоній Мела. I, 19 (114)). Гіппократ у творі "Про повітря, води і місцевості" говорить, що амазонки "*їздять верхи*, стріляють з луків та метають дротики, *сидячи на конях*" (Гіппократ. 24). А Філострат в "Розповіді про героїв" відзначив, до речі, що "... амазонки, коли *злізуть з коней*, виявляються слабкими і в повному сенсі жінками". Військовому мистецтву і *їздити верхи* вони навчалися чи не з дитинства. Щоденні тренування були обов'язковими для них. Діодор Сілійській повідав про двох доблесних цариць амазонок (матір і доньку), які привчали дівчаток з самого раннього віку до полювання і щоденним заняттям військовим мистецтвом (Діодор. II, 45 – 46). Тому в бойових сутичках і на полюванні *на конях* ці жінки брали участь нарівні з чоловіками, нітрохи не поступаючись їм у спритності та кмітливості. А вийшовши заміж, за відомостями Гіппократа, наведеним у творі "Про повітря, води і місцевості" амазонка "перестає *їздити верхи*, поки не з'явиться необхідність поголовно виступати в похід (Гіппократ, 24).

Такими ж постають амазонки і на численних творах мистецтва - учасницями багатофігурних батальних сцен, зі зброєю в руках і характерними невеликими щитами у формі півмісяця. Часто вони показані у кінних битвах - особливо на живописних і мармурових фризах

архітектурних споруд та саркофагів (Рис. 1), на розписах ваз (Рис. 2, 3 – 4) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17 та багато ін.].

У творах образотворчого мистецтва виділяється два іконографічних типи амазонок: грецький (умовно середземноморський) і скіфський (умовно понтійський або вужче боспорський) [18, с. 35 - 36]. Безвідносно образотворчого типу художники представляли амазонок молодими, статними, з довгими, зазвичай, кучерявим темним волоссям. У батальних сценах видно, що діви нітрохи не поступаються за ростом чоловікам-воїнам. Войовниці представлені з прекрасною статурою, з підкресленими м'якими жіночими формами, без будь-яких фізичних вад (згадуваних деякими древніми авторами) і при цьому з досить розвиненою мускулатурою. Скіфському типу властиві зображення, де волосся або заховані під головним убором, з-під якого вибивається кілька хвилястих прядок, або розпущені і розвиваються в запалі сутички.

На ранніх художніх творах, особливо виконаних в бронзі і мармурі, майстри зображували юних дів в легкому вбранні, що “летить” – короткому хітоні або туніці, перехопленій на талії або під грудьми пояском таким чином, що край одягу опинявся вище або на рівні колін. На плечах одяг сколювали фібулою так, що одна грудь залишалася оголеною (Рис. 1, 1,3; 2, 1-2). З часом наряд стає більш пишним і в той же час набуває плавні контури, що ймовірно обумовлено веденням переважно кінного бою (Рис. 1, 2). Ноги босі або в сандалях з витонченою шнурівкою. Іноді костюм доповнюють шолом типу Мінерви із захисним гребенем і плюмажем, полотняний панцир і високі чобітки зі шнурівкою. Для зачіски характерні забране назад і акуратно укладене волосся, хоча зустрічаються зображення дів і з розметавшимся довгим волоссям. Такий костюм підкреслював витонченість і красу напівоголеного жіночого тіла без будь-яких явних недоліків. У руках войовниць представлена зброя переважно ближнього бою – мечі і легкі сокири, рідше зустрічаються і списи. На творах пізнішого часу (V – IV ст. до н. е.), і насамперед на різних рельєфах, в мозаїці, торевтиці і вазописі з'являються і стають переважаючими зображення амазонок в так званому варварському вбранні. Зовнішність амазонок тепер відповідає Геродотовим персонажам. Багатошаровий костюм складають довга сорочка з вузькими рукавами, каптан і вузькі штани з лампасами, що облягають струнку фігуру; на голові (іноді на плечах) м'яка шапочка у формі ковпака (типу кидарію) з захисними “клапанами”, які опускаються ззаду і по обидва боки. Ступні ніг або босі, або в м'яких коротких чобітках, так званих скіфіках, рідше у високих чобітках зі шнурівкою попереду (Рис. 2, 3 – 5). Таке вбрання було обумовлено кліматичними умовами, верховою їздою і місцевими традиціями. Захисний обладунок (що зустрічається вкрай рідко) складають низький нагрудний панцир (зрідка на пізніших зразках царіці

зображувалися в орнаментованих кірасах), поножі і легкий шкіряний шолом (типу лускатих скіфських уборів, але без металевго захисту). Зброю тут частіше представляють спис або дротик, бойова сокира, рідше лук і сагайдак зі стрілами.

У другій половині IV ст. до н.е. з'являється кілька варіантів зображення *кінної* (Рис. 2, 3) або пішої амазонки в оточенні коня і крилатого грифона (часом їх протом або голів). Такі зображення широко представлені на добре відомих розписних боспорських пеліках [1; 13]. Останній сюжет, ймовірно, ілюструє якусь місцеву (Боспорського) версію загальногрецького міфу про амазонок [19, с. 228].

Археологічні дані підтверджують більшу частину інформації античних авторів. В скіфський час поховання амазонок широко розповсюджені по всій території півдня Східної Європи. На просторах Європейської Скіфії відомо близько 130 поховань амазонок, причому більшість з них локалізується в Північно-Західному Приазов'ї. По відношенню до загального числа скіфських поховань із зброєю V – середини IV ст. до н. е. могили жінок-воївниць становлять четверту частину, тобто кожним четвертим воїном у скіфів цієї частини степу була жінка [20, с. 15].

Відповідає представленому древніми греками в писемних і образотворчих джерелах образу і реальний набір зброї з жіночих могил - це, головним чином, сагайдачні набори стріл, списи і дротики. Зрідка їх доповнюють праща і вкрай рідкісними знахідками є мечі. Із захисної амуніції амазонки користувалися панцирним обладунком, представленим одиничними зразками, і бойовими поясами з пластинчастим металевим покриттям, які збереглися лише в кількох похованнях [20, с. 13].

Більш ніж дивним в даному контексті є відсутність в наборах супровідного інвентарю з поховань амазонок металевих деталей кінської вуздечки та супутніх поховань коней. Стародавні художники налаштували нас бачити в амазонках спритних вершниць, тобто представниць легкої кавалерії. Але лише в чотирьох могилах дів (з 130) виявлені деталі кінського спорядження і всього одне супроводжувалося конем. У степовому регіоні деталі кінської вуздечки виявлені в єдиному випадку - *похованні № 2 кургану № 2 біля с. Нове* Мелітопольського району Запорізької обл. В основну могилу кургану, де поховали молоду жінку, крім напутньої їжі, зброї, прикрас і побутових речей поклали кінську вуздечку. Поховання постраждало від стародавнього пограбування, тому від вузди збереглася лише одна ланка поламаних залізних вудил з круглого в перетині стрижня із загнутим в петлю кінцем, друге закінчення було обламане (довжина що збереглася 8,3 см). Поховання датується IV ст. до н. е. [21, 2011]. Враховуючи наявність в могилі уламків меча і

привіски від золотого намиста, поховану тут амазонку можливо розглядати як воєначальника.

Ще три могили з вуздечкою локалізуються в лісостепу. У *кургані № 35 біля с. Бобриця* Канівського могильника Черкаської обл. відкритий дерев'яний склеп з парним похованням двох жінок – господині та служниці. Головну поховану поховали в парадному головному уборі, розшитому золотими платівками. При ній були дві низки намиста, сережки, шпильки, бронзове дзеркало з центральною ручкою, сагайдак зі стрілами, а також бронзове кільце і залізні вудила. При служниці були кам'яне блюдо з рум'янами і білилами, і намисто. Крім того, в ногах господині лежав кінь без будь-яких ознак амуніції [22, с. 113 – 114; 23, с. 97]. Поховання датується кінцем VII – початком VI ст. до н. е. [24, с. 143]. У *кургані № 447 біля с. Журівка* Шполянського району Черкаської області в могилі з дерев'яними конструкціями відкрито парне поховання жінки з маленькою дитиною. Примітно, що над правою бровою жінки був чіткий слід поранення (від сильного удару або уколу), цілком імовірно, що саме це і призвело до її загибелі. Серед інвентарю (бронзового дзеркала з фігурною ручкою, посуду, срібних і золотих прикрас, наконечників стріл) виявлені дві пари залізних вудил, три кістяні розподільні пряжки і уламки кістяного псалія з трьома отворами [25, с. 93 - 94; 26, с. 177]. Не виключено, що в могилу були покладені два вуздечкові набори. Поховання датується першою половиною VI ст. до н. е. [24, с. 163]. У могильній ямі з дерев'яними конструкціями *кургану № 13 біля с. Стеблів* Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської області відкрито поховання жінки 25–35 років. У пограбованій могилі збереглися три дротики, два списи, напутня м'ясна їжа, залізні кільчасті вудила з додатковими ланками і прямі дводирчасті псалії з 8-видними потовщеннями і закінченнями, оформленими у вигляді шишечок (Рис. 3). Це поховання датується першою половиною IV ст. до н. е. [27, с. 58, 88]. Стеблівська могила виявляється самою пізньою в лісостеповій серії. Цікаво, що в трьох з чотирьох згаданих похованнях амазонок були прикраси з дорогоцінних металів, що виводить їх власниць з числа рядових войовниць. При цьому всі могили піддалися нищівному пограбуванню. Враховуючи цей момент і значний набір металюї зброї (п'ять одиниць), ймовірно, і Стеблівська амазонка належала до їхнього кола.

Таким чином, тільки чотири поховальних комплекси амазонок містили деталі кінського спорядження. Ця ситуація не може бути випадковою, враховуючи обов'язкову присутність зброї в супровідному наборі речей, необхідних войовницям в потойбічному світі. Тим більше, що стосовно амазонок (а точніше їх могил) кінь, нарівні зі зброєю, мав би виступати їхнім “індикатором”. Цей казус можливо пояснити двома моментами. По-перше, словами Гіппократа, який повідомляв, що після

заміжжя савроматські жінки сідали на коня лише в разі військової загрози. По-друге, на підставі аналізу всього масиву скіфських поховальних пам'яток можна відзначити, що кінська упряж не часто зустрічається і в чоловічих могилах IV ст. до н. е., а супроводжуючі поховання коней характерні лише для поховань представників соціальної верхівки.

Ймовірно, IV ст. до н. е. було відносно спокійним часом для скіфів. У всякому разі, тут не відбувалося подій і конфліктів, які б потребували тотальної мобілізації населення, і, таким чином, створення і використання окремих жіночих військових підрозділів. За виникненням необхідності вони брали участь у скіфських військових походах і оборонних зіткненнях у складі легкоозброєних загонів. Водночас, відносно невелика кількість могил амазонок, відзначене в лісостеповому регіоні, дозволяє припустити, що скіфські амазонки виступали і в якості найманців. Приміром, на службі у представників еліти місцевого землеробського населення Лісостепу, що періодично піддавався нападам нових хвиль кочівників, були невеликі кінні загони скіфських воїнів. У складі їх були і жінки. Можливо, поховання коня або його вуздечки разом з господарем (господинею) з часом стає виключним привілеєм представників кочової еліти.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Кобылина М.М. Поздние боспорские пелики. – МИА. – 1951. – № 19. – С. 136 – 170.
2. Bothmer D. Amazones in Greek Art. – Oxford, 1957.
3. Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С. Античная расписная керамика из собрания ГМИИ. – М: Искусство, 1985.
4. Саверкина И. Греческая скульптура 5 в. до н. э. в собрании Эрмитажа. Оригиналы и римские копии. – Л.: Искусство, 1986.
5. Лосева Н.М., Сидорова Н.А. Искусство Этрурии и древней Италии. – М: Искусство, 1988.
6. Simon E. (Hrsg.) Mythen und Menschen. Griechische Vasenkunst aus einer deutschen Privatsammlung (Ausst. Würzburg). – Mainz, 1997.
7. Boardman J. Early Greek Vase Painting. – N.Y., 1998.
8. Boardman J. The History of Greek Vases. – London: Thames & Hudson, 2001.
9. Шталь И.В. Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой живописи по музеям Российской Федерации и стран СНГ. Пелики. 4 в. до н. э., керченский стиль. – М: Прогресс - традиция, 2000.
10. Шталь И.В. Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой живописи по музеям Российской Федерации и стран СНГ. Леканы, аски, лекифы и ойнохои. 4 в. до н. э., керченский стиль. – М: Прогресс - традиция, 2004.
11. Бергеман И. “Смешанный” стиль поздней классики или эллинистическая традиция изображения битвы? О стилистике и типологии рельефа со сценой сражения с Таманского полуострова // Боспорский рельеф со сценой сражения. – Москва – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – С. 118 – 143.
12. Савостина Е.А. “Боспорский стиль” и сюжеты Геродота в пластике Северного Причерноморья // Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономахия?). – Москва – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – С. 284 – 323.

13. Тугушева О.В. Сцены амазомахии на боспорских пеликах // Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазомахия?). - Москва – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – С. 216 – 242.
14. Вдовиченко И.И. Античные расписные вазы в Северном Причерноморье (7 – 4 вв. до н. э.). – Симферополь: Сонат, 2008.
15. Фиалко Е.Е. Серия расписных сосудов с изображениями амазонок из собрания Музея искусства и ремесла в Гамбурге // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2009. – Вип. XV. – С. 193 – 200.
16. Фиалко Е.Е. Амазонки в памятниках античного искусства // Боспорские исследования. – 2010. - № 24. - С. 152 – 192.
17. Amazonen. Geheimnisvone Kriegerinnen. Historisches Museum der Pfaltz Speyer. – München: Edition Minerva GmbH, 2010.
18. Фиалко Е.Е. Иконография образа амазонки в античном искусстве // Проблемы истории и археологии Украины. – Материалы VII международной научной конференции. – Харьков, 2010. – С. 35 – 36.
19. Скржинская М.В. Фантастические существа в культуре, искусстве и религии античных государств Северного Причерноморья // Боспорские исследования. – Симферополь – Керчь, 2010. – Вып. XXIV. – С. 193 – 290.
20. Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 4 – 18.
21. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Курганы среднего течения р. Ташенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ) // Stratum plus. – 2011. – № 3. – С. 127 – 174.
22. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – Т.1. – СПб., 1901.
23. Ганина О.Д. О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 96 – 104.
24. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – Киев: Наукова думка, 1989.
25. Бобринский А.А. Отчет о раскопках близ с. Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) в 1904 году // ИАК. – 1905. – Вып. 17. – С. 77 – 98.
26. Ганіна О.Д. До питання по жіночі поховання зі зброєю скіфського часу // Праці Київського державного історичного музею. – Київ, 1958. – Вип. 1. – С. 175 – 183.
27. Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – Киев: Наукова думка, 1997.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фіалко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та давньої історії населення Євразії.

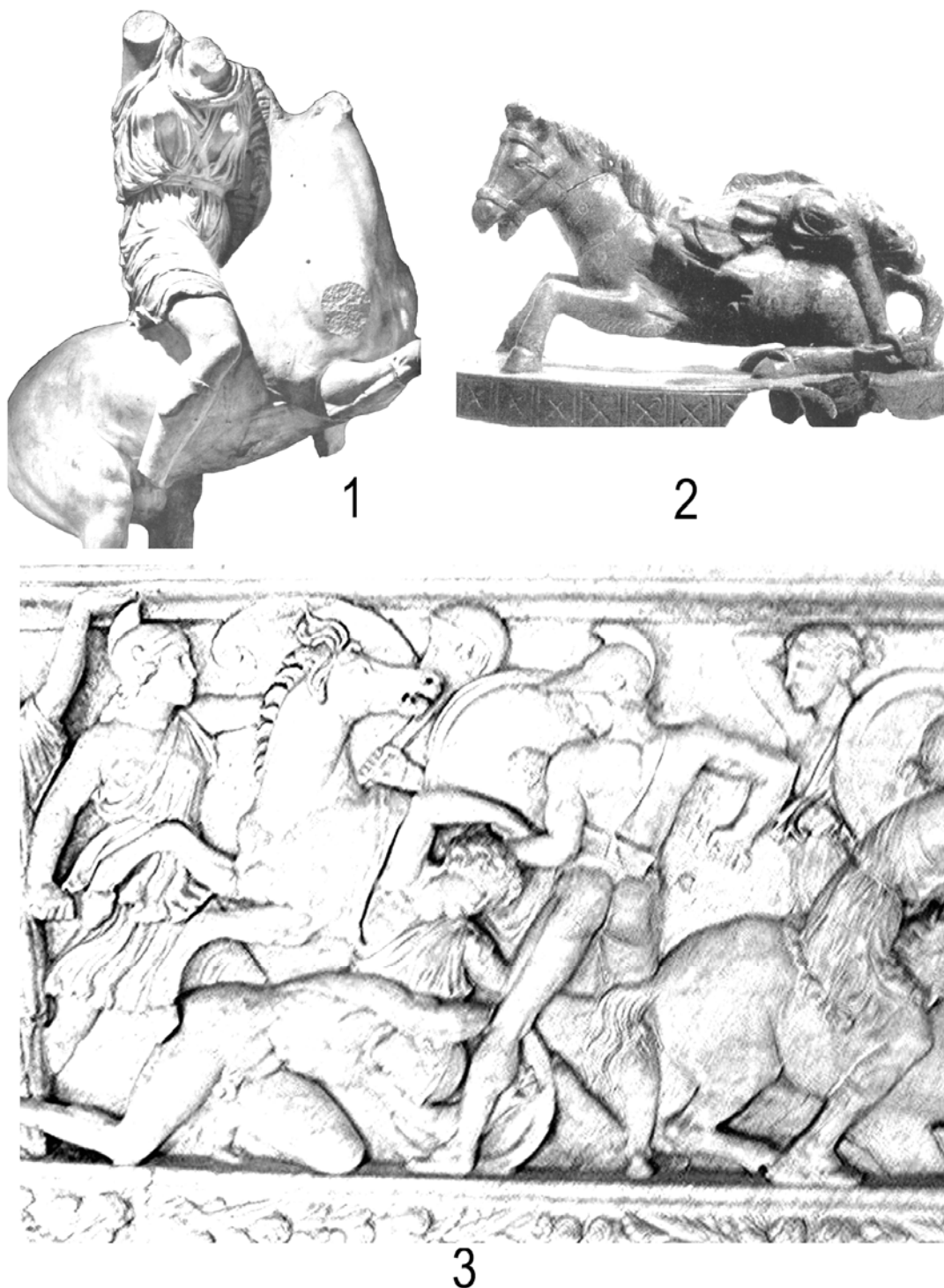

Рис. 1. Зображення амазонок в бою. 1, 3 – мармур; 2 – бронза.

Рис. 2. Зображення вершниць на мозаїчному панно (1) і на керамічних розписних вазах (2–5).

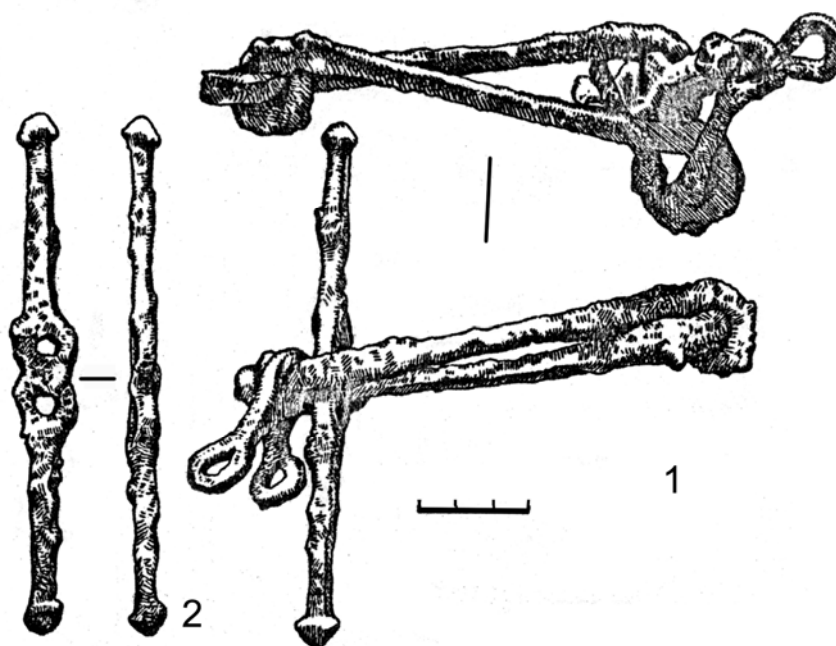

Рис. 3. Залізні вудила і псалій з кургану № 13 біля с. Стеблів.

УДК 903

КРУГЛЫЕ ЛИСТОВЫЕ БЛЯХИ ИЗ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО КУРГАНА

Леонид БАБЕНКО (Харьков), Станислав ЗАДНИКОВ (Харьков)

У статті проведено аналіз кількісного та якісного складу однієї із категорій прикрас поховального кортежу Олександропільського кургану – круглих листових блях.

Ключові слова: скифи, Олександропільський курган, поховальний кортеж, Державний Ермітаж, Харківський історичний музей.

В статье произведен анализ количественного и качественного состава одной из категорий украшений погребального кортежа Александропольского кургана – круглых листовых блях.

Ключевые слова: скифы, Александропольский курган, погребальный кортеж, Государственный Эрмитаж, Харьковский исторический музей.

The article analyses the numerical and quantitative composition of one the adornments of the Alexandropolsky tumulus funeral cortege – the round sheet metal plate.

Key words: Scythians, Alexandropolsky tumulus, funeral cortege, The State Hermitage Museum, Kharkiv History Museum.

Четверть тысячелетия отделяет нас от раскопок Мельгуновского кургана – первого из исследованных погребально-поминальных памятников скифов, материалы которого полноценно задействованы в научном обороте. Чрезвычайно насыщенный предметами ближневосточного импорта, комплекс Мельгуновского кургана, выпавший в землю на рубеже украинской Степи и Лесостепи, имел, вероятно, и очень интересную историю своего формирования, проследить которую мы, к сожалению, уже не сможем. Не менее захватывающе сложилась и послераскопная судьба предметов этого комплекса, испытавшего на себе и внимание ряда августейших особ, и лихолетье сурового двадцатого